

דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
כרך ראשון · חוברת 8

המלחוכים והעוצמה הימית

פרשה במאבק בין האיסלאם ובין אירופה הנוצרית

מאת

דוד איילון

ירושלים תשכ"ד

**יוצא לאור בשבייל האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים
ע"י הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים**

כל הזכויות שמורות לאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

**נדפס בישראל
בדפוס מרכז, ירושלים**

המלחדים והעוצמה הימית¹

(פרשה במאבק בין האיסלאם ובין אירופה הנוצרית)

מאת

דוד איילון

ההשוואה בין מבצעיהם הצבאיים של המוסלמים בים וביבשה במרוצת תולדותיהם מראה בעליל, כי הישגי כוחותיהם הימיים, אפקט-על-פני שלא היו מבוטלים כלל, נפלו בהרבה מהישגי כוחותיהם היבשתיים. מחקר מפורט וממצאה של תופעה זו, אשר השפיעה במידה רבה על מהלך ההיסטוריה האנושית, עדין לא נכתב, אך כבר עתה ניתן להצביע על כמה מן הגורמים שהובילו לחולשתם היחסית של המוסלמים על הים.

גורם חשוב לחולשה זו היה מיעוט עצים ומכותות, או אף העדרם, ברובותן מן הארץות המוסלמיות השוכנות לחוף ימים. גורם נכבד אחר היה, כי בימים שמהווים תחתום הים התיכון לא נתקלו המוסלמים ביריב ימי ראוי לשמו עד אשר הקיפו הפורטוגזים את הטרקווה הטובה. גורם שלישית, שהшибתו — לדעתו — גדולה בהרבה מזו של שני הגורמים הראשונים, נזען בעובדה, שבסמוך מרבית תולדותיו של עולם המוסלמי חברות צבאיות של פרשים, שכזו לכל אדם ולכל קבוצה שלא השתיכו לחוגם האסקלוסיבי. היה זה אחד הגורמים המכריים לפיגורו של היל-הרגלים (crossbow, arbalet) בקנאה ולנחיתותו, להימנעות מן השימוש בקשת הכבידה (crossebow, arbalest). עובדה שהיתה במידה גודל, ובתאריך מאוחר יותר — למעמדו הנחות של הנשקי החם, עובדה שהיתה עתيدة להסביר לאיסלאם נזק חמורי ביותר. גורם זה אמן היה קיים גם באירופה הנוצרית, אך לא באותה מידת חריפות. זאת ועוד: באירופה הנוצרית חלה התפתחות טכנית שלא הייתה דוגמתה בעולם המוסלמי, התפתחות שבouceמתה הרבה הסירה את מחסומי השמורות, אפקט-כי במרקם רכבים לאחר מאבק ממושך ומר. התנכורות הפרשיים המוסלמיים לים ולכל הכוח בו חזקה במידה רבא גם על-ידי העובدة, שהונאות-הצבאה שלהם על-פני-ירוב לא שכנו על החוף, אלא עמוκ בפנים הארץ.

אמנם, מבחינת הזרות לים אי-אפשר בשום פנים לכלול את הערכבים, שליטיו הראשוניים של העולם המוסלמי, באטיgorיה אחת עם התורכים, המונגולים והמלוכים, שליטיו המאוחרים של עולם זה, שהרי אלה האתוניות באו מאזרחים מוחזקים ביזורן מן הימים הגדולים, בעוד שרבבים מן הערכבים היו יורדיים מובהקים, שכן באו מחייב-אי

¹ סקירה זו מבוססת על פרק בעבודתי על החברה הצבאית הממלוכית, שעדין לא ראה אור. תמציתו של פרק זה פורסמה בהצאה החששה של האגיציקלופדייה של האיסלאם, *Bahrīyya* (The Navy of the Mameluks), I, pp. 945–947.

הגובל בים מושלשה עברים. אַפְּעַלְפִּיכָּן אַנְגִּני סְבֻּרָה, שיחס הערכבים – כגוזע שליט באיסלאם – לים היה שונה שוני מהויה מיחסם של יתר הגנים המוסלמיים השליטים. ואלה הנימוקים לכך: ראשית, הספנות שהתנהלה בים התיכון, זירתה המאבק העיקרי בין האיסלאם ובין הנצרות האירופית, הייתה שונה מאוד מזו שהתנהלה בימים הגולבים בחצי-האי ערב (ים סוף, האוקיאנוס ההודי והםפרץ הפרסי): הספנות בים התיכון הייתה מסווג משוכחה ביוור, ואילו זו שהתנהלה באוקיאנוס היהודי ובלוחותיו הייתה מן הסוג הגרוע ביותר. אין להשוו כל את הספינות העולבות שהפליגו בימי ערב עם אלה שהפליגו בים התיכון, המוסלמים השתלטו על דרכייהם ששמזרה לטואץ והחזיקו בהן במשך קרוב ל-900 שנה בגלל סיבת אחת ויחידה: במשך כל התקופה הארכואה הזאת לא קם נגדם כל יריד, בין ראוי לשמו ובין שאינו ראוי לשמו. שנית, עדין צריך להזכיר, שתושבים רבים מן החוף היהודי אל מחוץ לערב הגיעו מהתהפטשות המוסלמיים. שלישיית, גם אם ניתן להזכיר, שאנמנם היהירה בקנאה-מידה גדולה, נسألת השאלה: בעולם שבו היו הזדמנויות כה רבות לכובשים ערבים המעתים ייחסית, בעודם שבו היו הפרושים-הנודדים הערבים את האליטה ואת חוט-השדרה של הצבא ושל המعتمد הערבי השליט – ככלם בעולם זה היה למחררים כאלה עניין להוסיף ולקיים בידם את מקצועם היישן? מן המעת הידוע לנו על הקמתם של החזירים המוסלמיים הקדמוניים ועל צוותיהם ניתן להסביר, כי לשם כך נזקקו הערבים לתושבייו הווותיקים של חוף הים התיכון. אך מאחר שלתושבים אלה היה מעמד נחות מלכתחילה, ספק רב, אם אפשר היה לנצל את כשרונותיהם ונטיונם בתחום הימאות לצורה הטובה ביותר. במידה ששימושם ערבים באניות-מלחמה – הרי היו אלה עלי-פִּירְדוֹב חִילִים, שתפקידם העיקרי היה לנחות על החוף ולעורך מלחמה ביבשה.

סבירוני, כי מבין כל המדיניות המוסלמיות גילתה האימפריה העות'מאנית את ההבנה הרביה ביחס לעוצמה הימית, אַפְּעַלְפִּי שהישגיה המשמשים על הים נפלו מלאה של המעצמות המוסלמיות הגדולות של דרישת האיסלאם. גישה שונה זו של העות'מאנים מקרה בגורמים הבאים: שפע של עצים ומתקות בתחום האימפריה שלהם (ביחaud באנגלטוליה ובטורקיה האירופית); חופים ארוכים ביוור, ה golbins בשני ימים: הים התיכון והים השחור; מיקומה של בירתם קושטא – שלא כשאר הבירות המוסלמיות הנודעות – על חוף הים ממש ובנדת-משلط ימייה, נקודה שהיא עד היום מן החשובות ביותר בעולם; אוכלוסייה יורדת-הרים נוצרית (ביחaud יוונית) גדולה בתחוםיה, אשר ישבה לא רק על החוף, אלא גם במספר רב של איים (איים האיגיאי והים היוני)²; גישתם הכלכלית של העות'מאנים בכל התחומים; וועל כלול – מגעם ההדוק והמתמיד עם אירופה, בין מגע של שלום ובין מגע של מלחמה. ראוי להזכיר, שבעקבות גישתם הכלכליות האמורה ובעקבות מגעם עם אירופה, שהוליד את השאיפה לניצחה בקרב או להtagונן מפני כוחה הצבאי הגדל והחולך, פיתחו העות'מאנים גם את חיל-הרגלים וגם את הנשק החם ביטויות ובקנאה-מידה גדולה לאין-עדות מכל מדינה מוסלמית אחרת. הישגיםם המשמשים של העות'מאנים על הים אמנים נפלאו מלאה של האומיים (750–661) והפאטמים (909–1171), אך הרמה זאת אף ורק תוצאה מן העובדה, שנתקלו ביריבים חזקים בהרבה משנתקלו קודמיהם.

2 במלחמות-העצמאות יוונית, בראשית המאה ה-19, הייתה עובדה זו, כמובן, בעוכרי העות'מאנים.

המלךוים והעוצמה הימית

אחד מגילוייה הבולטים בויתר של העליונות הטכנית הגדלה והולכת שהשיגה אירופה בזמן החדש היה עדיפתה על הים. בסיכוןו של דבר ניתן לומר, שבעולם המוסלמי לא קמה אפילו מעצמה ימית אחת, כלומר, מעצמה שכוחה מבוסס בעיקר על הצי, ואילו צבאותיה טפל לו (על הצי של המדינה הפאטמית עיין להלן).

כאשר באים לדון בעוצמתה הימית של המדינה הממלוכית (1250–1517), ראוי לזכור, כי מדינה זו הייתה השילישית והאחרונה מבין המדינות המוסלמיות אשר נאבקו עם הצלבנים ואשר בירtan הייתה במצרים, וכי עלה בידי הצלבנים לשמר על כיבושיהם במשך זמן רב ככל-כן בראש ובראשונה הودות לעליונותה של אירופה הנוצרית על הים. בקשר לכך מן הרואי להציג, כי עליונות ימית זו לא מצאה את ביטויו המלא במאנק זה בין מוסלמים ונוצרים, אף-על-פי שהיא לה משקל מכריע. שכן יש לזכור, כי כוחן הימי של המדינות הצלבניות עצמן היה דל מאוד, משום שהיו תלויות להילוטין בכוחם הימי של מדינות ושל ערי-מסחר אירופיות בעלות אינטנסיס שוניות ואף מנוגדים, שהפיעלו את צייחן בהתאם לאינטנסיס אלה, אשר לעיתים קרובות לא עלו בקנה אחד עם האינטנסיס של המדינות הצלבניות. אף-על-פה, שבמשך תקופה ארוכה לא נמצא כל צי נוצרי ראוי לשמו בקרבת חוףיה או בנמליהם של המדינות הצלבניות, ומכאן מובן, מדוע הבינו הצלבנים לעיתים פחד מפני כוחו של הצי המוסלמי. אצל המוסלמים, לעומת זאת, היה מצב הפוך. במידה שהיתה להם כוח ימי בmorahם התיicon במשך כל תקופה מסע-הצלב – התרכו כוח זה בעיקר במצרים. זאת ועוד: למצרים היו מפעם לפעם בסיסים ימיים בחוף ארץ-ישראל-סוריה עצמו. יתר-על-כן: בעוד שבבירה היו מצרים גורמים מוסלמיים שהתחרשו זה בזו, לא היה ביום כל גורם מוסלמי שייתחרש בצי המצרי. ברור אפוא, שבחינת המאנק עם הצלבניות הוכיחה הימי המוסלמי העיקרי שבחורה הים התיicon נמצא בקביעות ובתמידות בחזות גופה, ומשום בכך היה הצי המוסלמי לנצל את יתרונו זה מפעם לפעם נגד הצלבנים.

באשר לשתי המדינות שקדמו למדינה הממלוכית – המדינה הפאטמית והמדינה האיזובית – הרי היה הראשה ידועה בצייה החזק. אך, למרבה הצער, אין ביכולתו לשחזר את תולדותיו של צי זה ומבנהו על יסוד מקורות בני הזמן, ויש חשש רציני, שתיאוריהם של היסטוריונים מאוחרים, בייחוד אלה של ابن חידון ושל אל-מקריזי, מסוף המאה הארבע-עשרה והמחצית הראשונה של המאה החמש-עשרה, לוקים באידיאליות נפרזה. באשר לאיוים – הרי ידוע, כי במידה שהיא להם צי חזק, היה זה אך ורק בימי של צלאח א-דין. ונהנה, לגבי ציו של צלאח א-דין ניתן לנו להציג במקצת אל מאוחורי הקליעים, והתמונה המתגלגת אינה מוזירה כלל. ב-1182 הטיל צלאח א-דין מצור נזירות, והסגר ימי על בירותו. הצי המוסלמימנה 30 אניות. כאשר הופיעו 33 אניות נזירות, נמלט הצי המוסלמי על נפשו, ללא קרב. ב-1187, לאחר הנזחון בקרבת-חטין, הטיל אותו סולטאנו מצור יבשתי על צור, שעעה שער אניות מוסלמיות הטילו הסגר ימי על הנמל. כבר החלה עונת החורף, והטיסורים לעזרה מAIRופה היו אפסיים. אף-על-פי-כן הצלicho הנזירים באחד הלילות להשתקל מצד הנמל על המש אניות מוסלמיות, ומיד הורה הסולטאנו ליתר האניות לעبور לבירותו, שהיתה כבר בידי המוסלמים. כמה אניות נזירות, שהיו קודם-לכן כלאות בנמלה של צור, רדפו אחרי חמש האניות המוסלמיות הנגורות, ואו קפצו צוותי המוסלמים לתוך הים, וניסו להימלט בשחורה. ההיסטוריה אל-אכטב עמד א-דין אל-אצפהאני, הביווראף הנודע של צלאח א-דין ואחד מקורביו, מגיב על פרשה

זו במלים המאלפות הבהות: "מאsoon זה נתברר... כי שליטי המלכים לא הקדשו תשומת-לב לצי ולא גיסו אנשים מטאימים לשירותו, אלא קיבצו אנשים אלמוניים, בוררים, חלשים ובתיר-מנוסים מכל הבא ליד. אין פלא אפוא, שכאשר עמדו מול הסכנה אהום פחד, וכשניצטו לציית לא היו מסוגלים לכך."

מבין הציים המוסלמיים של ימיה הביניים הצ' הממלוכי הוא היחיד שהגביו ניתן להזכיר בודדות על הגורמים החברתיים-הפסיכולוגיים אשר קבעו את מעמדו הנוחות בקרב החברה הצבאית השלטת. במסגרת המצומצמת של הומן העומד לרשותי אדון בקיצור בשני נושאים, הקשורות זה בזה קשר אמרץ: (א) יחסם של הממלוכים לצ' והتوزאות שהיו ליחס זה; (ב) מדיניות הממלוכים כלפי נחליהם וככלפי ביצורי-החוף שלהם.

א. יחסם של הממלוכים לצ' והتوزאות שהיו ליחס זה כפי שניתן היה לצפתה מוחברה צבאית של פרשים, היה יחסם של הממלוכים לים שלילי ביותר. די לckettן כאן כמה ביטויים שהשמי הסולטאן ביבארס הא' (1260–1277), שליט שלא זו בלבד שהיה אחד מגודולי המצביים של האיסלאם בכל הדורות, אלא גם היה אדם בעל מחשבה عمוקה ומקורית, מעוף רב והבנה בלתי-רגילה בעיות אסטרטגיות מקייפות, ואשר נושא על כל אלה דאג לצ' וטיפחיו יותר מכל סולטאן מלוכי אחר, עד כי ביוםיו הגיע צ' זה לפסגת כוחו. והנה, כאשר נודע לו ב-1270 על המפללה הגדולה שנחלה ציו החזק והחדש מידי הפראנקים בקרבת קפריסין, הייתה תגובתו: "השכח לאל, אשר מאז העלני על כס המלכות לא הנחיל מפללה לצבאי ולא השפיל דגל מדגלי. כל הזמן היתי חושש מפני עין-הרע, והלא אין ספק, כי גם לעין-הרע קום משלה. لكن ברוך השם שבדר זה באני מידי עין-הרע, ולא דבר אחר. ברוך השם שכפרתו של צבאי היו פלחים ואנשי ההמון (אל-פלאחות ואלה-עוואם)". הzcירה חד-משמעות זו מסתימת בשתי מילים, הנוסחות אוור בהיר על הרכבת האגוני של צוותי הצ' הממלוכי: פלחים ואנשי ההמון, אנשים הנמצאים בשפל הסולם החברתי, אשר בראשו ניצב הפרש הממלוק. אין הכוונה לומר, שבצ' הממלוכי לא שירתו כלל אלמנטים בעלי מעמד חברתי גבוה יותר; אך מעניין לציין, שבמיערכה הנ"ל מול חוף קפריסין נפל בשבי הפראנקים כמעט כל הפיקוד הימי של המדינה הממלוכית, לרבות המפקדים הימיים (ראיס) של שלושת נמלי הערים של מצרים: אלכסנדריה, דאמיטיה ורוזטה. בביבוגרפיה המפורשת של ביבארס, שחוברה בידי ابن שداد אל-חלביה, בן זמנו של אותו סולטאן ואחד מקורביו, נשתרמה רישימה ארוכה למדי של שמות השבויים, אולם רישימה זו אינה כוללת אפילו שם אחד של מלול³. זאת ועוד: אף אחד מן השבויים לא היה חשוב במידה מספקת כדי לזכותו בביבוגרפיה. יתר-על-כן: הספרות ההיסטורית הממלוכית כוללת אלפיים רבים של ביבוגראפים, אך לפי מיטב ידיעותי לא הוקדשה אף אחת מהן למפקד ימי. לפיכך עדותו המפורשת של ההיסטוריה הנודעת אל-מורייזי, בחשב הכנויו "

"אוסטולוי" (= איש צי) לבניו של לבון וגנאי, לפחות מימי האיברים ואילך. נחזר עתה לאפיוזדה הקפריסאית שבת הילנו. באגדת התשובה של ביבארס לממלך קפריסין מובעת הערכה להישגי הפרשים ביבשה וולול בהישגי הצ'י. בין היתר הוא אומר: "כל מי שייניתן לו מושט ייטיב לחזור בו, אך לא כל מי שייניתן

³ קל מאד ליהות את השמות הממלוכיים, שהיו תורכיים בעיקם. שמות התושבים המקומיים, לעומת זאת, היו ערביים-מוסלמיים.

המלחוקים והעוצמה הימית

לו סיף ייטיב להזכיר בו"; וכן: "מה גודל ההבדל בין אלה הדוקרים במשמעותם לבין אלה הדוקרים במשמעותם בלבד שורות הלוויים... ומה גודל ההבדל בין אלה הצדים על גבי הטוסים הערביים ובין אלה אשר אפילו אם יתפאורו יוכלו לומר: צדנו עורבים" (עורבים — תרחוי משמע: המלהغراب מצינית גם ערוב וגם טיפוס מסויים של אניות-מלחמות). ובמשפט קצר נוסף ממצאה הסולטאן את כל הבעיה כולה: "אתם — טוסים האנויות, ואנו — אניותינו הטוסים" (אנט' חיווילם המאקב וنحن מראקינה האגיול). במלים אחרות: אתם — כוחכם על הים, ואילו אנו — כוחנו על היבשה ועל גבי הסוס.

בתנאים אלה אין תימה, כי הצי המלחוק לא היה אלא תוספת מושולת-חשייבות לצבאות המלחוקי, אשר בימי שיא כוחו היה הצבאה החזק ביותר בעולם המוסלמי ואחד הצבאות החזקים בעולם כולו. אמנם, כאמור, הגיבור גם מיעוט העצם והמתכוון את חולשת הממלחוקים על הים, אולם בהשוואה לשלידותם של הממלחוקים מן הים היה זה, לדעתם, גורם משנה בלבד.

למעשה, לא היה כלל צי מלחוקי קבוע. כאשר הקימו הממלחוקים צי או שייטת — עשו זאת רק על-מנת לבצע פעולות-דנקם על התקפה קשה ומשפילה מצד הפראנקים. בכל תקופה שלטוןם בנו הממלחוקים שש או שבע שייטות כללו, ככלומר, שייטת אחת, בממוצע, במשך ארבעים או חמישים שנה. מאחר שאניות אלו נבנו בחפותן רב, יצאו עד מהרה מכלל שימוש, ומשנתהוorr הארוך בפעולות-דנקם חדשה, היה הכרח להקים צי חדש לחולוין, עם צוותים שהיו מורכבים על-פי-דרוב מטירונים חסרי-נסיין. דוגמה אופיינית של יחס הממלחוקים לים היא תגובתם על הפשיטה הגדולה שערכו הפראנקים בשנת 1365 על אלכסנדריה. בראשונה החליטו הממלחוקים לנתקוט פעולות-עוגשין נגד בסיס הפלישה, קפריסין, ואף החלו בוניהם צי עצום במנlijם שבמצדיהם ובסוריה. ברם, לאחר שבנין הצי כבר היה בשלב מתקדם ביותר, שינו הממלחוקים לפתח את דעתם ונטשו את הכנימות לחולוין. ביחס מאלף גורלו של אותו חלק מן הצי שהליך ונבנה במלחה של בירות, שבה הוקמה מספנה מיזוחת לצורכי בנייתו של צידגנוקה. כדי שמספנה זו תהיה מוגנת מפני התקפת-פתעה פראנקית לא הוקמה על החוף ממש, אלא ביריחוק-מה מננו, ובינה ובין החוף חנה צבא חזק, שתפקידו היה להגן עליה. לאחר שהמלחוקים החליטו לנgeo'ו את תכנית המבצע, נטו כليل את האניות הבניות-למחצה, שבן השקיעו הון-תועפות. עז

האניות נרכב, ואילו הברזל נלקח על-ידי תושבי הסביבה לצורכי הפרטים. את העדרו של צי מלחוקי קבוע מבליטות העובדות הבאות: פרט למקרים בודדים, אין המקורות מספרים על חיפוין של אניות פראנקיות בידי המוסלמים. לא הייתה, למעשה, פיראטיות ממלחוקים בים התיכון. פרט למעוזות הגודלים נגד קפריסין, כמעט לא קרה, שתגסינה אניות-מלחמות ממלחוקות למגוון מן הפראנקים את הנחיתה על החוף או שתחרזוףנה אחריה נסיגתן. יתר-על-כן: האינפורמאנציה של הממלחוקים על הנזועותיהם של הציים הפראנקיים וכובונותיהם היה כמעט אפסית. אזעקות על סכנה קרויה של התקפה פראנקית אمنם היו דבר יום או יומו, אך תמיד היו אלו אזעקות-ושאוא. מונך מאות אזעקות כאלו אף לא דוע לע מקרה אחד, פשטוו ממשמעו, שבו אכן באה התקפה שהזהירו מפניה. לעומת זאת באו כל התקפות התכופות והמתמידות של אניות הפראנקים על החוף המוסלמי כהפתעה גמורה (חבטות הטריאוטיפי לכך במקורות הוא, שהתקפה בא בשעת היסח-הדעתי וחומר תשומת-לב: על حين גרה, על حين גפלה).

פעולת-ה坦גול הרגילה על פשיטות אלו נשאה אופי יבשתי מובהק: מעוצר הסוחרים והקונסולים הפראנקים בנמלי המוסלמים, החרמת סחרותיהם, ולעתים גם רדיפת האוכלוסייה הנוצרית המקומית. במקרים רבים אכן היה זה צעד ייעיל, אך המוסלמים חששו להיזקק לו לעתים קרובות מדי, פן יוביל למסחרם עם אירופה.

עם חלוף השנים החל כוח הממלוכים על הים ונחלש עוד יותר, לא רק מפני שקייטה הכללית של המדינה, אלא גם, ובעיר, בעקבות הגברת השימוש בשוק חם במלחמת הים. ביום התקון אמנים לא חוללה הופעתו של נשק זה שניוי יסודי בכוחם הימי של הממלוכים, שהיה ירוד בלואו הabi – פרט לאברהת הלוחץ הפראנקי על חופי ארצות האיסלאם – אולם באוקיאנוס היהודי היו פנוי הדברים שונים בתכלית. שיטת פורטדו גיזית קטנה, שהיתה מרווחת אף מיילן מבטי המולדת שלה, הצליחה להוציא מידי המוסלמים כמעט בזילילה – ולוועם – את ההיגיונה הימית שלהם בת מאות שנים בחלק זה של כדור הארץ. את הדבר זה ניתן היה לבצע במהירות כזו אף ורק הודות לצירופן האדריכלי של עוצמה ימית ושל עוצמת-אש. בכל האיזור שבין חוף אפריקה והמורוח הרחוק ועד כל הגורם המקיים היחיד שהיה מסוגל לגלות התגנודות כלשהי לפורטוגזים היו הממלוכים, אך אלה לא היו יריב רציני לכובשים החדשים, שטיבעו את הצים הממלוכיים שנשלחו נגדם ללא מאץ רב. כאשר ירשו העותמאנים את הממלוכים כבר היה מאוחר מדי; לא היתה עוד אפשרות להחזיר את הגלגול אחרנית. באופן זה סיעה חולשת הממלוכים על הים ובשןק חם סיוע רב ביותר למערכות האירופיות הגדלות של הזמן החדש ואפשרה להן להתחבס בנחלאותיהן הנרחבות שמזרחה לסואץ.

ב. מדיניות הממלוכים כלפי נמליהם וככלפי ביצורי-החוף שלהם רק לאור שקייטה המתחדשת של העוצמה הימית המוסלמית ביום התקון יכול היה טורינון ימיינו לחוץ משפט בלתי-מושווה על הרס עיריו וביצוריו של החוף הסורי-ארצישראלי עליידי המוסלמים. בפועל-הרס מותכנת ושיתות זו חתלו האוביים, אך ממציאות העיקריים היו הממלוכים. היטה הריםם הגיעו לידי החלטה מרוחקה-הלכת כל-כך – אשר, לדעתו, הייתה בלתי-מנועת – רק לאחר נסיוון ממושך ומר ביוטר. המאבק בין האיסלאם והנצרות על השליטה ביום התקון החל כמה עשרות שנים בלבד לאחר ההגירה ונמשך מאות שנים, ככלפומים האירה הצלחה פנים לצד האחד, ולפעמים – לצד השני. אפק-על-פידין הייתה הריסתם של עיר-גנמל ושל מבצריה-חוף לצורכי התגוננות וופעה נדירה ביותר בכל התקופה הארוכה זו. למעשה, אפשר להצביע רק על מקהה חשוב אחד, הלא הוא הרס ביצורי אלכסנדריה בראשית כיבושה של מצרים עליידי המוסלמים, וזאת בעקבות השתלטות המוחודשת והקציה של הביזנטים על עיר-גנמל זו מצד הים. בסופו של דבר היו אלה הצלבנים שאילצו את המוסלמים להרים חלים גדולים הים. אך חשוב להזכיר, כי רק באטיות רבה הגיעו המוסלמים לכל הכהה, שהיתה זו הדריך הייחידה. כאשר כבשו הצלבנים את החוף הסורי-ארצישראלי בפעם הראשונה, לא שקוו המוסלמים כלל את האפשרות להרים את ההור, על-אף העבודה, שכובשו של חוף זה, או – לפחות – כיבוש חלקים ממנו, לא היה מהיר. טריפולי נפלה רק בשנת 1109, צור – בשנת 1124, ואשקלון – בשנת 1153.

את נקודת-המבנה היה מערצת-חtinyן (1187) וההפתחוות שחלו בעקבותיה במשן ארבע-חמש השנים הבאות. בתקופות האיסלאם מועטות המערכות שנסתימרו בנצחון

הממלוכים והעוצמה הימית

מוסלמי כה מכריע כמו מערכת-חtinyן. כל פנימיהארץ ורבות איזור החוף נקבעו מחדש בחלוקת מפתיעה. על החוף נותרו בידי הצלבנים מבצריהם בודדים בלבד, בינויהם מבצרה של צור. והנה נתברר, שדי היה במבצר זה כדי לטרוף את קלפי המנצחים ולהפוך את הקורה על פיה תוך זמן קצר ביותר. המשקנה היהידה שהמוסלמים יכלו להסיק משיעור אלף זה היה נזחון על הרים עליונים על הים. כשהלון הנסיון המוסלמי להגן על עכו מפני צבאות מסע-הצלב השלישי והמללה שנחלו בעקבות כשלון זה ליד ארסוף – המדhum שהרצזו את גורלה של האיסטרטאגיה שניהלו המוסלמים כלפי החוף במשך דורות רבים. אשקלון הייתה והיאונה שנפלה קרבן למדיניות החדשיה: בפקודתו האישית של צלאח א-דין, גיבור מערכת-חtinyן, נחרשה העיר כליל. אמן נטה לה את פקודת-ההרס לבב שבור, אך לא היה מנוס מכך, בגל אידי-יכולתם של המוסלמים להגן על העיר. מכאן ואילך ביצעו המוסלמים את מדיניות-ההרס שלהם בהחלטה נחוצה ובעקבות נדירה. אף-על-פי שהאיובים הם שהניחו את היסוד למדיניות זו כבר בראשית שלטונם, הרי היו הממלוכים מבצעיה העיקריים, כי הם, ולא האיובים, יירשו את הצלבנים מרובה שטחו של החוף הסורי-ארכישראלי.

מאמצע המאה הי"ג ועד שנת 722 להגירה (1322), שבה נכבשה איאס שליד אלכסנדרטה, מוחו הממלוכים מבצר אחריו מבצר מעל פני החוף הסורי-הארצישראלי והרסו רכיבים מנגלי הפראנקים בחוף זה. באשר לביצורים – הררי לא יכול להשאיר את החוף ללא הגנה כלשהי, שכן אחריו ככלות הכל היה עליהם לקרים צפתי מתמדת לעבר הים, ואף היה הכרח להחזיק על החוף כוחות מסוימים, שייעזרו את ההתקפה הפראנקית הראשונה בשעת הצורך. למקרה זו הקימו לימי הצלבנים או חילות-מצב קטנים, אך בשום פנים ואופן לא היה בצד זה חזקה ליום הצלבנים או לימים שלפניהם, שכן גשלמו לחלוון כל המבצרים (בערבית: קלאע; ביחיד: קלאעה) הגדולים והמרובים שהיו על החוף ממש. במקומות אלה בא עתה מספר מועט של מגדלים (בערבית: ברוג'; ביחיד: ברוג') ומספר קטן עוד יותר של חומות (בערבית: אסואר; ביחיד: סור). אפילו בעיר-הנמל הגדולים והחשוכות ביותר לא היו יותר מאשר מגדלים.

באשר לעיר-הנמל – הרי שקוו אלו במידה רבה, בחלקו נמחו מעל פני האדמה ובחלקו נהפכו לכפריד-דייגים נטול-חשיבות, שקמו לתחייה רק לאחר תקופת ארכואה מאדום, ובכמה מקרים – רק מאות שנים לאחר שנעלמה מדינת הממלוכים.

הערים היחידות שהשתמרו במהלך ימיהו ימי הירווית וטריפולי, אך גם עצמת ביצורייהן של ערים אלו נפלה בהרבה מעצמת ביצורייהן בעבר הקروب והרחוק. אגב, הודות להיסטוריון של בירויות צאלח ז' חיא (מת לאחר 1436), עיר זו היא עיר-החוף היהודה לאורך כל החוף הסורי-ארכישראלי שאנו מכירים את מערך הגנתה ואת שיטותיה להזעיק עוזרה מಡשך (דו-ארדיינגים בירום ומשוואות בראשי הרים בלבד), עוזרה שבאה תמיד במאוחר. המצב בוגריה של בירויות יכול לשמש אילוסטראציה מצוינת לאולד-היד המוסלמיים על הים. אניות אטאלוניות, יוניציאניות, גינויזיות וריא"ב היו תוקפות ושורדות זו את זו במשך גמלה של בירויות, היו גטולות את הסchorות שנמצאו על הרציף ומסתלקות להן בשולם, בלי שהשלטונות המקומיים המוסלמיים יכולו להתרעם. ודבר זה קרה בעיר-הנמל אשר לידה הייתה המSpanה החשוכה ביותר בכל החוף המזרחי של הים התיכון!

הקטע היהור שומם והיוותר הרוס בחוף האמור היה הקטע שמדרום לצידון, עד אל-

עריש, כולם, החוף הארץ-ישראלית, והטעמים לכך ברורים: הקרבה לירושלים וכן מציאותו של מישור רחב בעורף החוף, שאפשר נורמה נוחה יחסית והתבססות מהירה לאויב בעל עליונות על הים. באיזו מידת שקע החוף הארץ-ישראלית אפשר למלוד מן העובדה, שהקורסרים הפראנקים, אשר הציקו לחוף הסורי והמצרי בלי הרף במסעות-השוד שלהם, פשו כמעט חלוטין על הקטע שבין צור ואל-עריש. אשקלון, ארסוס, קיסריה ועתלית נשאוו תלי-חרבות עד ימינו, ואילו חיפה הולה להראות סימני-חימם ומן רב בלבד לאחר שנעלמה מדינת הממלוכים. יפו ועכו נהפכו לעירות קטנות.

בסקרה קצרה זו לא יהיה סיק בידנו לתאר את מצבו של החוף המצרי. נציין רק, כי לא פקדו אותו תhalbיך-הhrs שפקד את החוף הסורי-ארצישראלי. במחצית הראשונה של המאה הי"ג אמנים הרסו המוסלמים את תניס ואת דמייטה, אך בעודו לא בנחתה עוד בראשונה – שוב הוקמה השניה עד מהרה, בסמוך למקוםה המקורי. חשיבותה של רשייד (רוזטה), לעומת זאת, אמנים פתחה בהשווואה לאשביותה בעבר, אך העיר לא נחרסה על-ידי הממלוכים, ובסוף ימי הממלוכים אף בוצרה, יחד עם נמלים מצרים אחרים שלחופי הים התיכון וים סוף. בביצורי אלכסנדריה לא חל שינוי מרחיק-לכט בימי הממלוכים. מפעלי-הבנייה הגדול ביותר באלכסנדריה בוצע במהלך השניה של המאה ה-13, עת הקים הסולטאן קאית בא את הברג' הגדול והמפואר שלו באלכסנדריה, שהיה מצויר במספר רב יותר של תותחים. תפקידו העיקרי של הברג' היה להגן על נמלה הראשי של המדינה הממלוכית מפני התקפות הקורסרים הפראנקים, שצדום בנסק חם הלק ורב.

ואלה הגורמים שהביאו לכך, שהחוף המצרי לא נפגע פגיעה רצינית, שלא בחוף הסורי-ארצישראלי: ראשית, תמיד פלו הצלבנים למצרים לזמן קצר בלבד. שנייה, הממלוכים לא יכולו להרשות שייפגע המסתור הבינלאומי מהודו וכן המורוח הרוחוק, שעבר דרך מצרים לאירופה. יש לציין, שהיקולים מסחריים וככללים היו גורם מכרייע גם בתחוםם של כמה נמלים סוריים, כגון ביירות וטריפולי, שלישית, המבנה של החברה הצבאית הממלוכית והיחסים הפנימיים ששדררו בה חיבו את הממלוכים לגלות יחס שונה למצרים ולஸוטרייה. הממלוכים הסולטאנים⁴, שהיו את חותם-הסדרה של הצבא ואת האלייה של החברה הצבאית, חנו כמעט כולם בקהיר. בעיניהם הייתה חבל נחות, ועל-פיירוב לא אהבו לשרת בה. משום כך התרכזה מרבית העוצמה הצבאית הממלוכית במצרים, ואילו בטוריה נמצאו בדרך-כלל יהדות מדרגה שנייה (פרט, כמובן, לתקופות שבין גערכו הסולטאנים-צבא). בראשית שלטונם ניסו הממלוכים לתקן פגם רציני זה שהבגנת החוף הסורי-ארצישראלי על-ידי יישובו של איזור החוף והאזורים הסמוכים לו בשטחים תורכיים, מונגולים, כורדיים ואחרים, אשר נכנסו למדינה כפליטים מבקשי-חסות. על-ידי פעולה זו ביקשו הממלוכים להשיג שתי מטרות בעת ובזונה אחת: (א) להרחיק את בני השבטים האלה מצרים, לבלי יכולתו את מעמדם ואת עליונותם; (ב) להגביר את הגנת החוף ההורס. בעוד שהמטרה הראשונה הושגה במלואה, הושגה השניה רק במידה זעומה ביווריה, כי השבטים הורדים נטמעו עד מהרה באוכלוסייה המקומית ונעלמו לחלוין. יוצאים מכלל זה הטורכים, הנוצרים במרקורי החוף הסורי עד הכיבוש

4 הממלוכים שנקנו, הונכו ושהוררו על-ידי הסולטאנים עצם, להבדיל מממלוכי האמירים ויחידות אחרות.

הממלוכים והעוצמה הימית

העות/מאני כמעט. לחוף המצרי היה יתרון נוסף על החוף הטורי: אפשר היה להגן עליו בither קלות מתחן לקאהיר יכלה עיר זו לחלוש על החוף ביעילות רבה יותר לאין-止. המשתרעת מצפון לקאהיר הייתה הנילוס וארץ-המשור הנרחבת שיעור משיכלה לחלוש עיר פנימית כלשהי בסוריה על קטוע איזשהו של החוף הסורי. באופן זה היו לצבאם העיקרי של הממלוכים, על כוח-המבחן העצום שלו וণידותו הבלתי-רגילה, סיכויים טובים לאין-עדון מלאה שהיו לצבאה הסורי הנחות להדוף נחיתה פראנקית על החוף.⁵

מן האמור לעיל אין להסיק, שהממלוכים הקדישו תשומת-לב יתרה לחוף המצרי או דאגו לו במיוחד. הממלוכים, וביחד הטולטאים הסולטאנים, לא רצו לעזוב את הבירה ולملא תפקידים של ממש-חוופים, ואפשר היה להכריהם בכך רק לזמן קצר ביותר. גם ההתקפה המפורסת שערך הפראנקים בשנת 1365 על אלכסנדריה, בה עשו ארבעה ימים כבתו שלם, לא הביאה לידי שינוי של ממש בערך האגנה של עיר-הנמל גדרלה זו. הן באלאנסנדريا והן בירת ערי-הנמל המצריות הוסיפו לחנות חילופ-מצב מודרגה שנייה ושלישית, שככלו, בין היתר, חילימים מן הרגימנט הלא-מלךוני השוקע בשל החלקה ובדואותם מן הסביבה, שהיו מצויים בשック פרימיטיבי ביותר.

אדישותם של הממלוכיםiae לאיזור החוף ולביבורו מוצאת את ביטוייה גם בעובדה, שהטולטאים הממלוכים, וביחד הטולטאים הצ'רקסים, מיעטו מאד בביטחוןם באיזור זה כדי לבדוק אישית את מערכ-האגנה. אפיו אלכסנדריה הקרובה וצתה לביקורו של הטולטאן רק לעיתים רחבות ביחסו, ואף זאת על-פי-ירוב רק כאשר נשקפה סכנה אמורה. להבנת המנטאליות הממלוכית בוגגע להגנת החופים מאלפת מאוד העובדה, שהטולטאן קאנצזה אל-גורי (1516–1500), אשר בשנים האחרונות של שנותנו ולקומה של המדינה הממלוכית חשש מאד מפני התקפה פראנקית על אלכסנדריה, ערך פעמי ביקור בעיר זו בזרה הבאה: הוא יצא אל אחת הערים הראשונות שהמושכות לאקאהיר, מקום שם הקים אחד ממהנדדיו הבוני של העיר אלכסנדריה, על מגדליה ושעריה. המהנדס אף הוסיף לנוף מעניין משלו, והקים בתכניו גם את המגדלור של אלכסנדריה, שנחרס מאתים שנה קודם-לכן. ומאחר שהברג' של קאייט באי הוקם בדיקוק במקומו של המגדלור ההרוס – מסתבר, שמתוך אי-ידצון לוטר על המגדלור, השמייט מהנדס מתבונתו את ביצורה העיקרי של אלכסנדריה דאו. מכל- مكان, לאחר שעין הטולטאן בתבנית, חזר למשכנו במצודת קאהיר, בסבירותו, כנראה, שכך יצא ידי חובת ביקרו בעיר-הנמל הראשה שלו.

זו היה המצב ששמר לאורך חופה של המדינה הממלוכית. בפנים הארץ, לעומת זאת, ובעיר באיזור ההררי של סוריה וארץ-ישראל, הייתה מדיניות הממלוכים שונה כמעט. בעקבות ובשיתויות הקימו כאן מחדש את המבקרים שנחרסו או ניזוקו כמעט המונגולים או בשעת מלחמות הצלבנים. עשרות מבקרים בפנים הארץ, מל-בירה של הפרת ועד כרך שבכברה-הירדן, הוקמו מהריסותיהם או תוקנו תיקון יסודי. במיוחד הקפידו הממלוכים על ביצורים של אותם המבקרים בסוריה שכנו על דרך פלישתם של המונגולים, ושקרו על ביצורים של מבצר-ההר המשקיפים על החוף וחולשים עליו. בעוד שנעלמה הקלעה כמעט כליל מעל פני החוף, הרי

⁵ בדור, שכשר מון צבא חלש על מצרים, נהפכו יתרונות פיסיים-גיאוגראפיים אלה להסרנות חמורות. כך ארץ-בעם פלישת הצלבנים למצרים ב-1798 ובשעת פלישת האנגלים לארץ זו ב-1882.

דוד איילון

בפנים הארץ נתקלים בה לעיתים קרובות ביותר אף במקומות נידחים ובתתי-יוזעים למדדי. אופיינניים מארד להבדל שבין מדיניות הממלוכים כלפי ביזוריה החוף ובין זו כלפי הביזרים שבפנים הארץ הם דברי בייבארט הראשון, האומר, בדברו על פעולות צבאותיו: "חלקם האחד עוקר את מכזריו הפראנקים והורסם, ואילו חלקם الآخر בונה את אשר הרטו התתרים במזרחה ומגבייה ביצורים אלה (בהשוואה לעבר)". אמת, גם כלפי התתרים נהגו הממלוכים מידת-מה במדיניות של "אדמה חרוכה", אך כאן נקטו שיטה אחרת למקרה. לנוכח התקפה צפורה של התתרים אמנים קרה לא אחת, שהמלוכים שרפו את התבאות ואת הצמחייה שמשני עברו הגבול, אך במכזרים לא נגעו.

חולשת המוסלמים על הים היא שהייתה אפוא את הרישת החוף הסורי-ארכיזרائي; היה זה צעד בלתי-נמנע. בכל ההיסטוריה שלו לא סבל חוף זה חורבן דומה. יתר-על-כן: במשך כל תולדות האיסלאם ובכל העולם המוסלמי, מגמות האוקיאנוס האטלנטי ועד אีย האוקיאנות השקט, לא הייתה, עד כמה שידוע לי, אף פעולת-הרס אחת שתשווה ביסודיותה ובעיקובתה, במדידה ובוחורת תוכזותיה לאורך ימים לפועלות-הרס של החוף הסורי-ארכיזרائي על-ידי הממלוכים.

הרצתה ביום כ"ה בשבט תשכ"ג (19.2.63)

